EUSKARAREN BATASUNARI BURUZ "H" LETRAREN AUZIA DELA-TA

Bergara, 1978-IX-6

Iparraldeko euskaltzainek

Haste hastetik Euskaltzaindiari gogoratu zitzaion euskararen bateratzeko xedea. Hor da lekuko *Euskera* agerkaria.

Duela hamar urte bildu ginen Arantzazun eta zenbaitek ulertu ginuen behar ginuela on-hartu hautsi-mautsi zerbait batasunari buruz.

Lapurtaz, Baxenabartar eta Ziberotarrentzat bazen hasteko *x* letraren istillua. Gure eliza liburuzaharretan hala ikusirik askok *ts* bezala jotzen zuten. Adibidez *untsa* idatziko zuten u.n.x.a. *X* on-hartuz frantsesen *ch* -en orde, ez duzue aise asmatuko gure irakurleen ganik ukan dugun ihardukidura edo bihurpena.

Batasunaren onetan *x* txar hori hartu dugu eragozpen multzo bat gora behera.

Bertzalde, *h* letraren auziari ere ihardespen bat eman diogu, kontsonanten ondoko *h* baztertuz, nahiz kasu batzuetan arras beharra zitzaukun: adibidez guretzat *alha, hala, ahala* eta *ala haxe* horren bidez berezten dira; herri, erri eta erhi ere bai.

Bego hortan.

Arantzazun proposatu zuen atxikiko zirela bakarrik hitzen hastapeneko *h*-ak eta bokalen artekoak. Horrek ez zuen erran nahi diptongo guziak behar zirela desegin: berexten ditugu elgarretarik *sei* eta *sehi, bai* eta *bahi, naia* eta *nahia, zaia* eta *zahia*.

Ez gira guti harritu hegotar batzuek *h* nun nahi edo nola nahi ezartzen zutela ohartzearekin. Uste zuketen *h* letra ugalduago eta euskara batuago zatekela. Denetan bada neurri

bat. Atzizkiak, hasteko, ez dira sekulan *h*- dunak. Nehork ez du nehun erraiten: gerezi gorri*h*ark, etorri za*h*io, gizonen arte*h*an.

Nundik atera den *h* soinu hori ez da batere argi. Zenbaitek diote lehen biziki hedatuagoa zela euskal eremuan eta dokumentuak erakusten dituzte. Bertze zenbaitek uste dute gauza berria datekela eta euskaldun hegotarrentzat arras arrotza eta ahozkatzen ez dutena.

Batasunaren izenean ez dezakegu nehori galda *h* ahozka dezan. Bainan bai Espainian bai Frantzian hiztegiak bi erdaretan *h* letraz emokatuak dira, nahiz ez diren eskualde gehienetan batere ahozkatzen.

Adibidez, iker-aldi bat eman diogu Dictionnaire moderne espagnol français, Paris 1967-koari. Hiztegi hortan, *h* letraz hasten dira 1341 hitz;*A* letraz hasten direnetan 129 *h*-dunak dira. *Des* aurrizkaz hasten direnetan 75, eta abar...

Ez da erraiteko baizik espanola eta frantsesa dakitenek badakitela *h* mututzen. *H* ahozkatzen ez dutenek zergatik ez lezakete eskuaraz letra hori mutu, erdaraz usaia duten bezala?

Asko herritan bokale arteko *r* eztia ez dute ahozkatzen, nahiz idazten den. Hala nola, Uztaritzen, *amaan zaia* erraiten den, nahiz *amaren zaia* idazten den; gisa berean, *ikuste-ut* erraiten dugu nahiz *ikusten dut*,idazten. Hots, denek letra batzu mututzen ditugu mintzatzean, nahiz idazten ditugun. Iduri zaiku *h* horri buruz gauza bera egin ditaikela.

Nundik datozin gure *h* horiek, ez da beti ageri.

Huna zenbait kasu:

Bokalen arteko *n* batzu *h* bilakatzen dira:

sanum-ek eman du *xahu;* manacem-ek *mahats*, anatem-ek *ahate*, honorem-ek *ohore*;

H-ek iduri du baduela zer ikusi n et g, soinuekin.

Ikus: *akitu* eta *ahitu; erhats* eta *erkatz: gau, guri, gara* eta *hau, hori, hura.*

H batzuek iduri dute bokalen arteko hutsen betegarri: gauherdi/ eguherdi:

Bertze zenbait *F* —en ordari dira: *ofe, ohe*, oge *gahatu*, gafatu. Badira ere ezinulertuak, hitz batzuen hastapen azkargarri hutsak, hala nola *harma, hautatu, hira, hezkabia.*

Mintzaire guzietan aurki ditazke hitz frango bitxiak: frantsesez: lierre, tante, grenouille.

Bainan horiek oro lehenagoko gora beheren seinaleak dira. Guk oraiko euskaratik nahi dugu aintzinatu euskararen bateratzeko, bainan euskalkien egoeraz konturatuz eta bakotxak zerbaitetan amor emanez elgar ulertzeko gisan.

Ikusirik azken hamar urte hauietan zer aurrerapen egin den batasunari buruz nahi ginuke orai ikusi –ortografia batuaren osoki finkatzeko– nun aurki dezakegun H letra, erran nahi baitu nun behar den ezarri.

Hortarako ez dugu hitz guzien zerrenda emanen egun, nahiz bearko den eman hiztegi batean. Nahiago ditugu bildu hitzerroak edo hitz-gakoak, erran nahi baita hitz familia batean bakarrik aipatuko dugula hitz laburrena, hitz familiaren erroa edo sustraia. Har dezagun etsenplu bat: *Oihu*. Beraz oihu bakarrik aipatuko dugu eta erran gabe doa oihu-rekin eginak diren hitz guziak oihu bezala idatziko direla: oihualdi, oihugile, oihuegin, oihugia, oihuka, oihukari, oihukatu, oihulari, oihumin, oihuska, oihuti...

H letra aurki ditaike hitz aurrean bokal edo diptongo baten aintzinean. (Ikus Ibon Sarasola: Euskal hiztegi arau emailea –Hirugarren zatia: H letra 359-410 orrialdea. Nahi ginuke erran iduri zaikula oso ongi egina dela hiztegi hori eta bizpahiru hitz goiti beheiti hala nola hauzapez edo auzapez eta hibai, nahiago baiginuke ibai h-rik gabe, H letran dauden hitz guziak on har ditaizke. Horietan zonbeit bereziko ditugu, ez baitira hitz hutsak, gramatikan erabiltzen diren hitzak ordea.

1. demostratiboak: hau, hori, hura.
2. adberbioak: hula, hola, hala.
3. Adverbio demostratiboak: hemen, hor han.
4. presentatzekoak: huna, horra, hara.
5. kantitatezkoak: hoin, hain.

Hitz berean ez ditaike aurki bi *h* eta beraz h-ekin hasten den hitz batek ez du bertze h -rik hartzen. Hortakotz Xiberotarrek idazten dute *haur* bainan *aurhide* (*haurkide), hortakotz ere *hauzo* balinbadugu *auzaphez* idazten zen p azpiratuak haizatzen haitzuen hastapeneko *h* a.

H letra hitz aurrean dagolarik marka dezake bi hitzen arteko diferentzia. Huna h-kilako eta ha gabeko oposizioak:

hadi (inperativo)	/	adi (tu) (entzun.)
haita (Zib)hauta	/	*aita*
hala (adv.)	/	*ala* (edb.) alha(tu)
halda (zaia bazterra)	/	*alda(tu)*
haltza	/	*altza*(tu)
har	/	*ar* (eme ez dena)
hara (adv.)	/	*ara*(neurri-manera)
haran (ibar)	/	*aran* fruitu)
hardit(ausart)	/	*ardit* (dirua)
hari	/	*ari* (aditza)
haro (azantz)	/	*aro* (erdi-aro)
harri	/	*arri, arri* (mandoko)
haste hasi)	/	*aste*
hate (Z) fortuna	/	*ate* (borta)
hegi(a) (gain)	/	*egia*
hei(a) barruki)	/	*eia, eia*
heltze (h-eldu)	/	*eltze*
herri	/	*erri* (irri ziberotarrez)
hetsi (hets)	/	*etsi*(tu)
hez (hezi)	/	*ez*
hezi	/	*ezi* (xib.)
hira (pozoina)	/	*ira*(tze)
hiri	/	*iri* (eguerdi iria)
hoin	/	*oin*
hola	/	*ola (olha* xib.)
hondo	/	*ondo* (albo)
hugu (fouine)	/	*ugu* (indar)
hupa-(tu)	/	*upa* (dupa)
hura	/	ur(a)
Huste (huts)	/	*uste*

Holako oposizioek erakusten dute *h* beharrezkoa dela euskal ortografian hitz batzuen bereizteko eta ondo ulertzeko.

H letra aurki ditaike ere hitzaren barnean.

a) bi bokalen artean

b) diptongo baten ondotik eta bokal baten aintzinean.

d) bokal baten ondotik eta diptongo baten aintzinean. Hitz horien zerrenda eman aurrean nahi ginuke ikusi zoin diptongo aurkitzen dugun.

+. Diptongoa H-ren aintzinean.

(eman zerrenda)

AI/

aihal
aihar
aihen
aiher
aihotz
gaihada
gai-h
saihets
zaihaga
zaihar
zaiher.

EI/

beihala
deihadar
eihara
eihar
leiho
leihor
zeihar

AU/

auhal
auher
gauherdi
lauhazka

OI/

goihen
oihal
oihan
oihu
oihatu
oiher
oihes
xoihaska

Diptongoa H-ren ondotik

AI/

ahaide
dohain
ehai...
gohain
ihaili
mahai(n)
uhain

AU/

nihaur... guhaur
ihauzkatu

EI/

beheiti

IE/

gehien

uhaitz
zihain
zuhai
zuhail
zuhain
zuhaitz

IA/

ehiagora
gehiago
lehia
xehiala

OI/

lehoin
nehoiz
ohoin

H-ekilako eta H gabeko hitzen oposizioak badu ere bere balioa.

ahate	/	ate
ahitu (agortu)	/	aitu
ahur	/	haur
ahuts (zeihar)	/	hauts
ahide	/	aide (aire)
ahari	/	ari / hari
bahi	/	bai
behera	/	bera
behere	/	bere
bihi	/	bi
ehi (erhi)	/	hei
gahatu (hartu)	/	gatu
gahi (mehar)	/	gai
gehi (hanitza)	/	gei
ihizi	/	izi
kahaka (xorisorgin)	/	kaka
lehen(a)	/	lena (lana)
leherra	/	lerra(tu)
lehia (tu)	/	leial
mahaina	/	maina(tu)
mehatze	/	meatze
mehe	/	me
mihi	/	mi
nahaba (nahasi, eho)	/	naba

naharotu(joritu)	/	narotu
nahika (nahikeria)	/	naika (munjula)
nahi a)	/	naia (belar maila)
nahiz	/	naiz
ohi	/	oi
ohola (taula)	/	hola/ola
ohoin	/	oin
ohots (ar)	/	ots (azantz)
(r)		
sehi	/	sei
soho	/	so
xuhurki	/	(i) xurki
zahagi	/	zagi (son)
zaharo (makil)	/	zaro.(aro)-pentze.
zahi (son)	/	zain(n)
zihi (ziri)	/	zi (ezkurra. Xib.)
zihita (enegu nazka)	/	zita (dirua)
zohi (lur puska)	/	zoi (ezkilaren arraildura)

Eta azkenean huna oixtian aipatu dugun hitz-erro edo hitz gakoen zerrenda.

A/

Aha.	aho
Ahal	
ahaide	
ahalge	
ahantz	
ahar	ahari
aharra	
ahate	
ahatxe	
ahatz	(ahantz)
ahetz	
ahi	
ahin	(arin)
ahits	
ahizpa	
aho	
aholku	

ahul			
ahuntz			
ahuts			
ahutz			
aihal	(aihari)		
aihar	(aiher)		
aihen			
aiher			
auhal	(auhari)		
auher	(alfer.)		

B/

Baha	behex	(berez)	Bihur
bahe	behi		buha
bahi	behin		buhame
bahuts	behola		buhurdi
beha	behar		
behar	beihala		
beharri	bihar		
behatz	bihi		
beheiti	bihits		
behera	bihortz		
behere	bihotz		

D/

dehota	(defota)		
deihadar	(?)	(deiadar)	
diharadun			
diharduka			
diharu			
doha			
dohain			
dohatsu			

E/

eha-gin		eihar	
ehai-le	(eheile)	eihara	(eihera)
ehati			
ehatz	(erhatz)		
ehe			
ehi	(erhi)		

eho
ehortz
ehun

G/

gahatu
gahartu
gahasia
gabe
gahi garhi
gaho (garho)
gahondo
gahulatu
geheli
gehi
gohain
gohen
goihen

I/

Ihakin
ihar
ihardets
ihardoki
ihes
ihi
ihintz
ihizi
ihurtziri
ihur
ihurri

J/

Jahabala
johada
juhieki

K/

Kahaka (kaheka)
kahalla
kahartu
kahinka (kuhixka)
kaholla
kehella (kihilla)
koha
kohail
kohat
kuhau (kofoin)

L/

Lahar
lehen
leher
lehia
lehoin
leihor
liho
lohi

M/
mahai(n)
mahats
meha (mehe)
mehar
mehats
mehe
mihi

N/
Nahaba
naharika
naharo
nahas
nahi
nehola
nehon
nihaur

O/
ohar
ohatz
ohe
ohi
ohil
ohoin
ohola
ohore
ohots (orots)
ohuts
oihal
oihan
oihu
oihatu
oiher

P/
ezer ez

S/
sahats
saihets
sehi
soho (soro)
suhar
suhi

T/
Tahalla
taharna
tehenta
treheil
tuhunta
tuhuta (tuta)

U/

u(r)h	uher
uha	uhide
uhain	uhuri
uhaitz	

X/

xahako	xehe
xahal	xerri
xahar	xuhail
xahu	xuhar
xeha	xuhur

Z/

zahagi	
zahar	
zaharo	
zahi	
zaho	
zeha	(zehe)
zehar	(zeihar)
zehe	
zeihar	
zihi	
zihita	
ziho	
zihukatu	(zihikatu)
zohar	
zohatsi	
zohi	
zu(r)h	
zuhaitz	(zuhatz)
zuhamu	
zuhar	
zuhur	

Hitz-erro horieri begira, ikusten da, argi eta garbi hitz barnean dagolarik *h* letra, beti bigarren silaban lehen kontsonantea bezala agertzen dela. Berrehun hitz-erro berexi ditugu eta berrehun kasuetan *h* bigarren silaban dago. Bertze *h* ba-

tzu agertzen dira euskal hiztegian hirugarren edo laugarren silabetan, bainan beti hitz konposatuetan

etsenplu batzu: ehun / berrehun
ohore / desohore
ahatzi / erahatzi
tapalahara / tapala + hara
tapilaharat / tapila + harat

Jadanik Mitxelena ohartu zen gauza hortaz erraiten zuelarik *(Fonética histórica vasca,* 1961, 215 garren orrialdean, 11-11.) "En una palabra de tres sílabas, la aspiración, puede aparecer, además de en posición inicial, entre la primera y la segunda sílaba, pero no más adelante".

Guk lege bat ezar ginezake: h-dun hitzetan, *h* agertzen da lehen silaban lehen letra, edo bigarren silaban lehen letra.